

VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA: HUNFALVY, LÓCZY ÉS CZIRBUSZ FÖLDRAJZ-FELFOGÁSÁNAK NEMZETKÖZI KAPCSOLÓDÁSAI

GYURIS FERENC

VARIATIONS ON A THEME: THE INTERNATIONAL LINKAGES OF HUNFALVY'S,
LÓCZY'S AND CZIRBUSZ'S APPROACHES TO GEOGRAPHY

Abstract

This paper investigates the changing interpretation of geography as a scientific discipline by the first three department heads of geography at the university in Pest/Budapest between 1870 and 1920. I scrutinize the stories of János Hunfalvy, Lajos Lóczy and Géza Czirbusz, in their embeddedness to contemporary international scholarly debates on the content, goal and task of geography. Based on this, I develop the following arguments: (1) Academic views of geography were especially diverse in the second half of the 19th century, the early phase of the discipline's institutionalization, due to the largely different educational and scholarly background of newly become geographers. (2) Despite this diversity, geographers coming from history and social research (e.g. Ritter in Germany and Hunfalvy and Czirbusz in Hungary) mainly interpreted geography as a discipline joining physical and social sciences together by investigating the impact of geographical factors on human history. Geographers with a background in geology, however (e.g. von Richthofen in Germany, Davis in the U.S. and Lóczy in Hungary), mainly regarded geography as physical geography and a full-fledged physical science. (3) Varying approaches to geography at the department in Pest/Budapest were closely following up mainstream international debates, for all three department heads had state-of-the-art knowledge on foreign academic discourses in geography.

Keywords: geography in Hungary, history of geography, Carl Ritter, Ferdinand von Richthofen, Friedrich Ratzel

Bevezetés

A geográfia sohasem volt teljesen egységes tudományos vállalkozás: résztvevőinek már a diszciplína intézményesülése idején is többé-kevésbé eltérő elképzelései voltak a tudományterület mibenlétéről, feladatáról, céljairól. Ezek a különbségek számos tényezőtől fakadtak, köztük az egyes személyek eltérő egyéni érdeklődéséből, képzettségi és világnézeti háttéréből, a tudományos szférán belüli erőviszonyokból, a pénzügyi és intézményi háttérrel biztosító szereplők különböző érdekeiből és elvárásaiból, valamint az általános társadalmi peremfeltételek és a közérdeklődés változásából. (Ezeket a hatásokat érzékelte ismerteti a geográfiára vonatkozóan például LIVINGSTONE, D. N. 1993, míg a tudomány egészére, átfogóbban – többek között – LIVINGSTONE, D. N. 2003; MEUSBURGER, P. 2009, 2014, 2015; MEUSBURGER, P. – SCHUCH, T. 2011.)

Jelen tanulmányban a fentieket kívánom illusztrálni a 150 esztendeje, 1870-ben Pesten alapított első magyar földrajzi tanszék első három vezetőjének – HUNFALVY JÁNOSNAK, LÓCZY LAJOSNAK ÉS CZIRBUSZ GÉZÁNAK – az időszakára összpontosítva. Munkám célja kettős. A mai Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődjén az első fél évszázadban művelt geográfia alakulását a nemzetközi kontextusba ágyazva mutatom be, hogy reálisabban megítélhető legyen, mennyiben illeszkedett a korabeli magyar földrajztudomány a nemzetközi trendekbe. Egyben megvizsgálom a geográfia mibenlétét és célját illető korai hazai elképzelések különbségeit, ezek okait, valamint a hasonló nemzetközi „útkeresési” kísérletekhez való kapcsolódásaikat.

A geográfia intézményesülése történettudományi irányból: Rittertől Hunfalvyig

A földrajztudomány intézményesülésének korai időszakában sokakra gyakorolt hatást CARL RITTER (1779–1859) munkássága, akit 1820-ban a berlini egyetem első földrajz-professzorának neveztek ki, 1825-ben pedig saját tanszékkal rendelkező rendes tanárrá avansált, miközben a porosz Általános Hadiiskolában (*Allgemeine Kriegsschule*) katonai statisztikát oktatott, szintén professzori minőségben (BROGIATO, H-P. 1998; BÜTTNER, M. 2007). Ritter, akinek tanulmányaiban a történettudomány és a klasszikus nyelvek különösen fontos szerepet játszottak, újszerű keretek közé igyekezett terelni a geográfiát. Amíg a 18. és a kora 19. század földrajzi munkái jellemzően nagy mennyiségű információ szikár, az egyes földrajzi térségek szerint csoportosított közlésére szorítkoztak, Ritter az összehasonlító szemlélet érvényesítésében és az oksági viszonyok, különösen a természeti és az „emberi”, társadalmi jelenségek közötti ok-okozati kapcsolatok azonosításában látta a tudományterület feladatát. Az ő teleologikus felfogása szerint, amelyet a korábbi megközelítéseknel jóval tudományosabbnak ítélt, a Föld, mint Isten teremtese nem csupán az emberiség lakhelye, hanem az emberiség „felnevelődésének” helyszíne is. Ritter tehát úgy gondolta, a földrajz feladata nem kevesebb, mint a Teremtés tanulmányozása és az Úr akaratának megértése annak feltárása érdekében, hogy az emberiség miként képes leginkább megtalálni a helyét és megvalósítani a küldetését a földi világban (RITTER, C. 1852, 1862).

A 19. század második felének egyetemi geográfusaira, az ő munkájukra összességében jóval kevésbé hatott a méltán ünnepelet tudós utazó és előadó, ALEXANDER VON HUMBOLDT (1769–1859) szemlélete, amely a földfelszín valamennyi jelenségének és folyamatának, valamint ezek kölcsönös egymásra hatásának átfogó leírására irányult, amint annak a berlini Énekakadémián 1827–1828-ban tartott előadásai (I. KASSUNG, C. – THOMAS, C. [HRSG.] 2019), valamint *Kosmos* című nagy sikerű munkája tanúbizonyságát adta (HUMBOLDT, A. VON 1845–1862). Valójában viszont Ritter hatása is sok esetben igen felszínies maradt, a korai geográfusok közül ugyanis sokkal többen emlegették a nevét önmaguk igazolása végett, mint ahányan gondosan végigtanulmányozták és továbbgondolták a műveiben írtakat. A berlini földrajzi tanszéken végzett geográfusok száma ráadásul jó ideig viszonylag alacsony maradt. Igaz, közöttük több olyan külföldi akadt, aki aztán a saját országában úttörő szerepet játszott a tudományos földrajz kibontakozásában. Példaként említhető erre a francia ÉLISÉE RECLUS (1830–1905), aki 1851-ben tanult Berlinben, és később nemcsak nemzetközi hírnevet szerzett nagyszabású műveivel (például a 19 kötetes *Nouvelle Géographie universelle*-lel, vagyis „Új Általános Földrajzzal” [RECLUS, E. 1876–1894]), hanem kiemelkedő mértékben járult hozzá azokkal a geográfia globális tudományos és össztársadalmi imázsának megerősödéséhez (I. GIBLIN, B. 1979; FERRETTI, F. 2013). Jellemző, hogy Reclus „A föld. – A földgömb életjelenségeinek leírása” című kétkötetes munkájának (RECLUS, E. 1868–1869) magyar kiadása a kiegyezés utáni Magyarországon is több ezer példányban kelt el (MÁRKI S. 1889). Ritter kurzusait látogatta 1852–53-ban az orosz Pjotr Szemjonov Tyan-Sanszkij (1827–1914) is, aki később mintegy négy évtizeden át töltötte be a Birodalmi Orosz Földrajzi Társaság alelnöki, és egyben a legmagasabb tudományos tisztségét – az elnöki pozíció betöltésének méltósága ugyanis két, egymást követő nagyherceget illetett meg (FRIEDERICHSEN, M. 1914). (Szemjonov 1906-tól, II. Miklós cár rendeletére, érdemei elismeréseképpen, az Orosz Birodalom határvidékeire vezetett expedícióira utalva viselte nevében a Tyan-Sanszkij jelzót. – I. MESCSEJIAKOV, V. A. 2002.)

A fentiekkel együtt mégis azt mondhatjuk, hogy amikor az 1870-es évek Európájában az egyetemi földrajzi tanszékek száma robbanásszerű növekedésnek indult (részint a gyarmatosítás új, afrikai hulláma, az Európa-szerte erősödő nemzetállami gondolkodás és

honismereti nevelés, valamint a porosz–francia háborúban a földrajz és a térképolvasás katonai hasznáról szerzett tapasztalatok révén, I. HEFFERNAN, M. 2009), az újonnan létrejött akadémiai pozíciók sokaságát javarészt más szakterületeken végzett emberek töltötték be. Zömük korábban más tudományterületen – különösen a történet- vagy a természettudományokban – ténykedő professzor volt, aki „autodidakta” módon kepezte magát földrajzossá. Az általuk ténylegesen művelt geográfia így annak sajátos keverékéént alakult ki, hogy mi volt az ő eredeti szakterületük és azon belül mivel foglalkoztak; hogy mit tartottak a legfontosabbnak új szakterületükön belül, amelynek a művelésére, oktatására újonnan hivatottá váltak; valamint hogy mit sajátítottak el a szerény számú, már földrajzi végzettséggel rendelkező tudóstársuk gondolataiból, eszköztárából és szakmai szokásából (BROGIATO, H-P. 1998).

Összességében a magyarországi helyzet is a fenti trendekhez illeszkedett. HUNFALVY JÁNOS (1820–1888), a földrajztudomány első magyarországi professzora és egyetemi tanácsvezetője, akinek életútja egy relatíve szerény helyzetű szepesi polgárcsaládból indult (KELETI K. 1890), késmárki és miskolci középiskolai éveit követően Eperjesen jogot és evangélikus teológiát hallgatott (FODOR F. 2006; HEVESI A. 2001; SZABÓ J. 1980). Ezután 1845–46-ban egy szemeszter erejéig a berlini egyetemen hallgatott történettudományt, majd 1846-ban egy újabb félévig evangélikus teológiát Tübingenben (UNIVERSITÄTSARCHIV TÜBINGEN, SIGNATUR 40/102,77). Hazatérte után Hunfalvy a késmárki líceumban tanított államtudományt, történettudományt és statisztikát.

Bár Hunfalvy Berlinben nem teljesített olyan kurzust, amelyet a mai fogalmaink szerint is bölcsészettudományi alapról induló Carl Ritter tartott volna, azonban még pályafutása korai szakaszában megismerkedett Ritter földrajzi felfogásával, amely egész későbbi munkásságára döntő hatást gyakorolt. Miután 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, 1859. június 6-án tartott akadémiai székfoglaló előadásában „Ritter Károlyt” „a jelenkor legnagyobb geographusa”-nak nevezte, „a földirat tárgya és feladata” (HUNFALVY J. 1859, p. 812) meghatározásakor pedig Ritter rendszerét tekintette irányadónak (HUNFALVY J. 1859). Természetesen figyelembe kell venni, hogy minden ember világlátása, így egy geográfus földrajz-felfogása is folyamatosan alakulhat élete során, különösen olyan „képlékeny” viszonyok között, amelyek az intézményesülőben lévő geográfiát jellemezték. Ezt tükrözi, hogy Hunfalvy a Magyar Földrajzi Társaság előtt 1873. február 16-án „A földrajzi tudomány jelen állása” címen tartott előadásában (HUNFALVY J. 1873) már egy szinten említette Humboldt és Ritter munkásságának jelentőségét. Ekkori szavai szerint „az új földrajzi tudomány fejlődése különösen két német tudós, Humboldt Sándor és Ritter Károly nevéhez van kötve”, akik közül az előadásban „Humboldt a természettani, Ritter a történelmi és összehasonlító földrajznak teremtője” minősítéssel nyert említést (HUNFALVY J. 1873, p. 28). Ritter munkásságának Hunfalvy nézeteire gyakorolt, mindvégig meghatározó befolyása ezzel együtt is látványosan megmutatkozik abban, hogy az előadás írott változatának több mint fele szól Ritter, míg nagyjából egyötöde Humboldt tevékenységéről. (Megjegyzendő, hogy jó hét évtizeddel később Teleki Pál egy újabb kor meghatározó geográfusaként úgy látta: Hunfalvy „a földrajzot csak a Ritter-iskola, de nem magának Ritternek szellemében művelte” [FODOR F. 2006, p. 130]. Ez a megállapítás azonban jóval hosszabb, mind a mai napig el nem végzett részletes elemzést igényelne. Miközben ugyanis valóban sok olyan nemzetközi geográfus tekintette magát Ritter követőjének, aki Ritterétől igen eltérő geográfiát művelt, a Teleki-iskola Hunfalvy-képe sem volt ellentmondásoktól mentes – I. GYURIS F. 2014a.)

Hunfalvy későbbi munkásságában is a földrajz történet- és természettudományi kapcsolódásait egyszerre hangsúlyozó szemlélet érvényesült. Jellemző, hogy „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása” (HUNFALVY J. 1863–1865) című háromkötetes,

a hazai geográfia története szempontjából kiemelkedő jelentőségű munkáját még akadémiai nagydíjra is felterjesztették, „de mert a bírálók nem tudtak megegyezni arra nézve, vajon mint földrajzi mű a II., avagy mint természettudományi a III. osztályba tartozik-e”, végül Marczibányi-díjjal jutalmazták (KELETI K. 1890, p. 4). Hunfalvy a Királyi József Műegyetemen a földrajzot a történelemmel és a statisztikával párhuzamosan tanította (KELETI K. 1890), és 1870 után, immár a Budapesti Tudományegyetem Egyetemes és Összehasonlító Földrajzi Tanszékének tanszékvezető professzoraként, továbbá 1872-től a Magyar Földrajzi Társaság elnökeként is rendszeresen síkra szállt a történettudományi kapcsolódások kellően erős ápolása mellett. Álláspontja szerint „a ki [...] a földrajzzal tüzetesebben akar foglalkozni, [...] némi tájékozottsággal a történelmi tanulmányokban is kell birnia, különben a földrajzi tudomány célját és feladatát nem fogja megérteni” (Hunfalvyt szó szerint idézi MÁRKI S. 1889, p. 78). Hunfalvy számára ez egyszerre volt elvi és gyakorlati kérdés: miután az 1882-es tanügyi reform elválasztotta a földrajz iskolai oktatását a történelemétől, előbbi óraszámát pedig igen alacsonyan határozta meg, az egyetemen drasztikusan visszaesett a földrajzi kurzusokat látogató hallgatók száma. Amint Hunfalvy tanítványa, a később szintén akadémiai tag MÁRKI SÁNDOR (1853–1925) mestere halála után rámutatott, „15 év előtt még állandóan 40–50 hallgatója volt Hunfalvynak, kinek rendes tanár s országos hírvű tudós létére az utóbbi években 6–10 hallgatóval kellett beérnie” (MÁRKI S. 1889, p. 78).

Az újonnan intézményesült magyar geográfia meglehetősen gyorsasággal felkerült a nemzetközi földrajztudomány „térképére”. Ebben jelentős szerepe volt Hunfalvynak, aki 1872-ben maga indítványozta a Magyar Földrajzi Társaság megalapítását, 1881-ben pedig az ő javaslatára indult meg a Földrajzi Közlemények főbb írásait francia nyelven összegző, ezzel a nemzetközi publikum számára is érthető „bulletinek” kiadása (MÁRKI S. 1889). (Az 1880-as évek végétől német és angol nyelvű kivonatok is gyakran jelentek meg a folyóiratban.) Hunfalvy már az 1860-as évektől termékenyen bizonyult mind az új külföldi földrajzi ismeretek hazai megismertetésében (különösen a Budapesti Szemle és a Földrajzi Közlemények hasábjain, kiemelt figyelmet szánva a földrajzi felfedezéseknak), mind a hazai geográfia eredményeinek német és részint francia nyelvű közreadásában. Idegen nyelvű munkái elsősorban budapesti kiadású kötetekben, folyóiratokban láttak napvilágot, de Bécsben, Lipcsében, Gothában megjelent művek is voltak közöttük (KELETI K. 1890).

A nemzetközi földrajzi kongresszusokon az 1871-es antwerpeni rendezvénytől kezdve folyamatosan képviseltette magát Magyarországon. Hunfalvy mind Antwerpenben, mind a rá következő párizsi (1875) és velencei (1881) kongresszuson részt vett, és azokról a Földrajzi Közlemények hasábjain tudósította a hazai olvasóközönséget (HUNFALVY J. 1875, 1881). Párizsban az ötödik, statisztikai tárgyú osztály zsűrijének elnöki pozícióját is betöltötte, ami figyelemre méltó eredmény volt annak fényében, hogy hasonló megtisztelésben – még Ausztriát külön számítva is – csak öt másik ország képviselője részesült (Ausztria, Franciaország, Németország, Olaszország és Oroszország). Hunfalvy ráadásul az etnográfiai csoportnak is tagja volt, rajta kívül magyar részről VÁMBÉRY ÁRMIN (1832–1913) kapott hasonló szerepet a földtudományi csoportban (SOCIÉTÉ DE GÉOGRAPHIE. 1880). Hunfalvy az 1873-as bécsi és az 1878-as párizsi vilákiállítás bírálóbizottságában is részt vett. 1877-től alelnökként járult hozzá az egy évvel korábban alapított Nemzetközi Afrika-szövetség magyar osztályának munkájához, levelező tagja volt a berlini, a párizsi és a belga földrajzi társaságnak, a bécsi, antwerpeni, genfi és Buenos Aires-i földrajzi társaság pedig tiszteletbeli tagjának választotta (MÁRKI S. 1889).

Hunfalvy nemzetközi munkásságában is erőteljesen érvényesítette a statisztikai és a történelmi tudományok jelentőségéről vallott nézetét. Beszédese információ, hogy élete során három földrajzi, ugyanakkor öt statisztikai kongresszuson vett részt (utóbbiakon

Hágában, Szentpéterváron, Budapesten, Párizsban és Londonban, 1869 és 1885 között) (MÁRKI S. 1889). Ez egyenes meghosszabbítását jelentette hazai tudományos tevékenységének, hiszen alapítása óta, 1861-től szerepet vállalt az MTA statisztikai bizottságának munkájában (KELETI K. 1890), és 12 éven át (1861–1873) szerkesztője volt a Statisztikai Közleményeknek (MÁRKI S. 1889).

Egy másik megközelítés: földtanosok a földrajzban Richthofentől Lóczyig

A nemzetközi földrajztudomány a 19. század során is állandó változásban volt, és nem Ritter koncepciója volt az egyetlen, amely komoly hatást gyakorolt rá. OSCAR PESCHEL, aki jogász és újságíró háttérrel vált 1871-ben a második németországi – a lipcsei – földrajzi tanszék vezetőjévé, már a kinevezése előtt kritizálta Ritter felületes „követőit” és teleologikus szemléletmódjukat. Peschel amellettt tört lándzsát, hogy a földrajznak tudatosan természettudományi alapokra kellene épülnie (BROGIATO, H-P. 1998), fő feladatát pedig „a földfelszín morfológiájának” feltárása kellene jelentse (PESCHEL, O. 1870). Azok közül, akik a geográfiát ebben a szellemben kezdték el művelni – vagy erre a megközelítésre „váltottak” –, különösen nagy befolyással bírt a tudományterület nemzetközi alakulására FERDINAND VON RICHTHOFEN (1833–1905) munkássága. Richthofen egyetemi tanulmányait előbb Boroszlóban (Breslau), majd Berlinben végezte. Utóbbi helyen a döntően geológiai és fizikai tárgyú kurzusai mellett CARL RITTER előadásait is hallgatta, egyben a Ritter-tanítvány Szemjonovval is közeli barátságba került (ZÖGNER, L. 1983). Geológus végzettségének megszerzése után az 1860-as évek, valamint az 1870-es évek elejének nagy részét ázsiai és USA-beli expedíciókon, terepi vizsgálattal töltötte. Ezt követően először 1875-ben nevezték ki a földrajz egyetemi professzorává Bonnban, ahonnan 1883-ban Lipcsébe, 1886-ban pedig Berlinbe ment át, immár a természetföldrajz rendes professzorának, amely pozíciót egészen a haláláig betöltötte (SCHULTZ, H-D. 2011).

Richthofen tudományos érdeklődésének középpontjában a jelenlegi földfelszín formakincsének kialakulása állt. Ennek feltárása során a genetikus megközelítés híve volt, vagyis a földfelszín földtörténeti időtávon lezajló fejlődését, alakulását igyekezett rekonstruálni. Az ő dinamikusnak nevezett felfogásában a földrajz alapvetően „fizikai” vagy mai szóval természetföldrajzot jelentett, és mint ilyen, határozottan a földtudományok közé tartozott. Richthofen számára ez nem pusztán elméleti kérdés volt, ugyanis azt tervezte, hogy a berlini egyetem összes kapcsolódó tudományterületét – saját szavai szerint „a geodéziát, a geofizikát, a geológiát, a természeti földrajzot és a biológiai földrajzot” (Richthofen ALFRED HETTNERhez intézett 1895. január 12-i leveléből idézi ENGELMANN, G. 1983, p. 121) – egy egységes központi egyetemi intézetbe fogja össze. Erre irányuló felterjesztéseit azonban Poroszország oktatásügyekért felelős akkori minisztere, ROBERT BOSSE (1832–1901) 1898-ban és 1899-ben is kivitelezhetetlennek minősítette és visszautasította. (Megjegyzendő, hogy a minisztérium egyfajta alternatívaként felkínálta Richthofen számára egy császári támogatást élvező Tengertudományi Intézet és Múzeum létrehozását és vezetését, Richthofen azonban ennek megvalósulása előtt elhunyt.) (ENGELMANN, G. 1983).

Richthofen felfogására jellemző, hogy fenti tervei ismertetése során nem tett utalást olyan földrajzi irányzatokra, amelyek társadalmi kérdésekkel foglalkoztak volna. Tényleges kutatói életműve is meglehetősen összhangban áll azzal a munkatársai által később többször idézett megállapításával, amely szerint „a földrajz ott ér véget, ahol a tudatos emberi tevékenység elkezdődik” (OESTREICH, K. 1912, p. 242; SCHULTZ, H-D. 2011, p. 76). Valójában így sem állítható, hogy Richthofen figyelmét teljesen elkerülték volna a társadalmi kérdések, amint azt „általános település- és közlekedésföldrajz” témájú egyetemi előadásai

jelzik, amelyeket pár évvel halála után, 1908-ban adott ki kötetbe foglalva (SCHLÜTER, O. 1908) korábbi tanítványa és kollégája, a geográfia későbbi hallei professzora, a főként településföldrajzra és kultúrtáj-kutatásra specializálódó OTTO SCHLÜTER (1872–1959). Összességében azonban Richthofen számára a geográfia alapvetően természeti földrajzot és természettudományt jelentett, ez pedig komoly hatást gyakorolt a tudományterület nemzetközi alakulására is. Richthofen ugyanis 16 éven át elnökölte a Berlieni Földrajzi Társaságot, a világ második legkorábbi ilyen intézményét (amelynek 1828-as alapítását csak a Párizsi Földrajzi Társaság 1821-es létrehozása előzte meg) (HEFFERNAN, M. 2009; WARDENGA, U. 2019), amely Németországban a legrangosabbnak, de nemzetközileg is az egyik legpatinásabbnak számított. (Különösen, mivel a tudományos rendszer erős decentralizáltsága miatt Németországban a többször megújuló próbálkozások ellenére soha nem jött létre egységes nemzeti földrajzi társaság – erről l. LENZ, K. 2004). Richthofen ezen felül 19 esztendeig volt a berlini egyetem professzora, amely idő alatt a berlini földrajzi intézet a londoni és a párizsi mellett a nemzetközileg legrangosabbak közé lépett elő, és geográfusok sokaságát bocsátotta ki – mind németeket, mind külföldieket.

A geográfiát alapvetően természeti földrajzként értelmezők száma nemcsak Németországban növekedett. Ebben az időszakban bontakozott ki az Egyesült Államokban WILLIAM MORRIS DAVIS, a Harvard Egyetem geológus végzettségű professzorának tudományos munkássága. Az időnként az amerikai földrajz „atyjának” nevezett kutató a 19. század legvégén publikálta a magyarországi geomorfológiában is jól ismert felszínfejlődési cikluselméletét (DAVIS, W. M. 1899). Mivel az amerikai geográfia és általában az amerikai tudomány akkoriban még közel sem rendelkezett a maihoz hasonló tekintéllyel és pozícióval a globális tudományos életben, Davis főként azután tett szert nemzetközi hírnévre a koncepciójával, hogy azt az 1899-es berlini Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson, majd 1908–1909-ben németországi vendégprofesszori tartózkodása során is bemutatta. Valójában a Davis-i cikluselmélet utóbbi során – részint éppen egyszerűsége, modellszerűsége miatt – ambivalens fogadtatásban részesült, lelkes támogatói és bírálói egyaránt akadtak, hatása ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen volt (WARDENGA, U. 2004).

A koncepció kiemelt szerepet kapott az Amerikai Földrajzi Társaság 1912-es két hónapos „transzkontinentális exkurzióján” is, amely Davis főszervezősége mellett az Egyesült Államok földrajzát, illetve magát az amerikai geográfiát volt hivatott jobban megismertetni a nemzetközi geográfus közösséggel (AMERICAN GEOGRAPHICAL SOCIETY. 1915). (Magyarországot az akkor 42 éves Cholnoky Jenő mellett a 33 éves Teleki Pál képviselte az eseményen – l. CHOLNOKY J. 1912.) Összességében Davis gondolatai sok európai országban pozitívabb fogadtatásra találtak a németországinál, beleértve Franciaországot, Nagy-Britanniát, Olaszországot, és számos kelet-közép-, valamint délkelet-európai országot (BECKINSALE, R. P. 1976).

A geomorfológiai irányzat megerősödése természetesen sokkal több tényezőből fakadt, semhogy kizárólag néhány befolyásos tudóseyéniség befolyására vezethetnénk vissza. Kétségtelen persze, hogy a korabeli tudományt rendkívül erős személyi hierarchia jellemezte, ahol pár kiemelt helyzetű szereplőnek nagyon erős hatalom összpontosult a kezében. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy azok között, akik a 19. század végén – tehát akár Ritter, akár Hunfalvy generációja után – léptek be a földrajztudomány terebélyesítésébe, igen nagy volt a földtudományi végzettségűek (pl. geológusok és hidrológusok) aránya. Ők pedig elsősorban azt tartották szem előtt, hogy a formálódóban lévő geográfia hogyan járulhat legnagyobb mértékben hozzá az ő eredendő szakterületük, a földtudományok munkájához. Az pedig, hogy a földrajztudomány interdiszciplináris kapcsolatrendszerre egyre jobban kiszélesedett, és a történeti tudományok mellett a földtudományokra is kiterjedt, elősegítette a geográfia még erősebb intézményi beágyazódását. Nem vonat-

kozathatunk el az általános politikai változások hatásától sem: a késő 19. század Európa szerte a – kor fogalmai szerint – liberális politikai nézetek erősödő térnyerését hozta a korábbi konzervatívakéhoz képest, előbbiekkal pedig sokkal inkább összhangban volt a geomorfológiai irányzat materialistább, mint a Ritter-i megközelítés metafizikusabb és Isten-központú felfogása.

Az 1890-es évektől a magyar geográfia élvonalában is hasonló átrendeződések voltak megfigyelhetők. Hunfalvy LÓCZY LAJOS (1849–1920) követte a Budapesti Tudományegyetem földrajzi tanszékének élén (1889), és VÁMBÉRY ÁRMIN rövid, Hunfalvy halálát követő elnöksége után 1891-től a Magyar Földrajzi Társaság elnöki tisztét is Lóczy töltötte be (igaz, akkor csak 1893-ig, de aztán 1905 és 1914 között újból). Lóczy Richthofenhez hasonlóan alapvetően geológiai képzettséggel rendelkezett. Egyetemi éveit 1869 és 1874 között a ma ETH-ként ismert zürichi Polytechnikumban töltötte, ahol mérnöki oklevelet szerzett. Tantárgyai javarésze a geológiához kapcsolódott (ETH-Bibliothek Zürich, EZ-REK1/1/2976). Meghatározó tanáregyeníségei közé tartozott ARNOLD ESCHER VON DER LINTH (1807–1872), az első zürichi geológusprofesszor, valamint Escher tanítványa, a Lóczyval egyidős, ám 23 éves korában már professzori megbízást elnyerő ALBERT HEIM (1849–1937) (VENDL A. 1928), akik meghatározó szerepet játszottak a svájci geológia formálódásában és az Alpok földtani megismerésében (LETSCH, D. 2014; FRANKS, S. 2008, 2015). (A zürichi kötődés hatása mindvégig kitapintható Lóczy életrajzában: 1918. április 19-én, a Magyar Királyi Földtani Intézet akkori igazgatójaként például az ETH címzetes professzorának, LOUIS ROLLIER-nek [1859–1931] írt levelében Zürichből kért segítséget a legfrissebb francia, angol és amerikai szakirodalom beszerzéséhez, amely a hadat viselő Magyarországon nem, a semleges Svájcban azonban rendelkezésre állt. – ETH-BIBLIOTHEK ZÜRICH, Hs 322:3370.)

A Magyarországra visszatérő Lóczyt SZÉCHENYI BÉLA gróf (1837–1918) már geológusként vitte magával 1877–1880-as ázsiai expedíciójára. Ezt követően Lóczyt 1883-ban a Magyar Királyi Földtani Intézetbe nevezték ki geológusnak, három évvel később pedig a Királyi József Műegyetemre a geológia professzorának, majd 1888-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Lóczy ezután, fiatal életkorához mérten már figyelemre méltó földtani munkásságot maga mögött tudva került szoros kapcsolatba a geográfiával, azáltal, hogy 1889-ben a földrajzi tanszék vezetésére kapott megbízást a Budapesti Tudományegyetemen.

Lóczy volt a hazai geográfia első olyan képviselője, aki a tudományterület egésze alatt nagy léptékű kutatóprojektet szervezett meg jelentős számú, sokféle szakterületről érkező kutató bevonásával. A Magyar Földrajzi Társaság keretén belül Lóczy indítványára 1891-ben hozták létre a Balaton Bizottságot – eredetileg azért, hogy megoldást találjon a tó fokozódó elhínárosodására, amelytől sokan az újólag belendülő gőzhajózás és az ennek nyomán megélnékülű fürdőturizmus további kibontakozását féltették (LÓCZY L. 1920). A kutatás aztán olyan átfogó vállalkozássá nőtte ki magát, amely nemzetközileg is figyelemre méltó részletességgel elemezte a Balaton térségének földrajzi viszonyait – nagyrészt természettudományi irányultsággal: oldalszám alapján a 3 kötetben közölt eredmények nagyjából egyötöde foglalkozott társadalmi (döntően régészeti, történeti, néprajzi), négyötöde természettudományi kérdésekkel. Lóczy munkásságára általában is jellemző, hogy miközben földrajzos „szemmel” gyakran kitekintett a vizsgált térségek történelmi és társadalmi viszonyaira is – különösen a széles olvasóközönség számára „befogadhatóbb”, népszerűsítő szándékú műveiben (lásd pl. LÓCZY L. 1886; 1902; 1920) –, érdeklődése és kutatásai döntő részben a természeti kérdésekre, különösen a geológiához kapcsolódókra irányultak. Bár Lóczy 1893-ban lemondott az MFT elnökségéről, 1905-ben visszatért oda, egészen 1914-ig. Továbbá, bár 1908-ban az egyetemet és a földrajzi tanszékét is elhagy-

va a Királyi Földtani Intézet igazgatói pozícióját kapta meg, élete végéig aktív szereplője maradt a hazai geográfus közösségnek (FODOR F. 2006).

A magyar földrajztudomány nemzetközi kapcsolatrendszere tovább fejlődött Lóczy idején és elsősorban neki köszönhetően. Ebben Lóczy korán, már egyetemista éveitől kibontakozásnak induló külföldi kapcsolatain túl fontos szerepet játszott, hogy az 1877–1880-as ázsiai expedíció eredményei háromkötetes, bécsi kiadású, német nyelvű munkában jelentek meg (SZÉCHENYI B. 1893–1899), amely számos földrajzi társaság figyelmét ráirányította a magyar tudósra. Lóczy pár év leforgása alatt a Berlini Földrajzi Társaság Carl Ritter-érmét (1894) (Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1894: 365–366), valamint a Francia Tudományos Akadémia Tchihatchef-díját (1900) is elnyerte (Académie des sciences. 1900: 1116). Előbbi rangját jól tükrözi, hogy kiérdemlői között FRIDTJOF NANSEN (1889), SVEN HEDIN (1897), ERICH VON DRYGALSKI (1899) és ALFRED WEGENER (1913) nevét is megtaláljuk. Lóczy nagy hangsúlyt fektetett a magyar tudományos eredmények nemzetközi megismertetésére is: a Balaton Bizottság eredményeit nemcsak magyar, hanem német nyelven is kiadták, teljes terjedelemben, a német nyelvű könyvterjesztésbe jól beágyazott bécsi kiadónál (LÓCZY L. 1897–1920).

Lóczy egyben jeles iskolateremtő egyéniségnek bizonyult. A 20. század első felének számos meghatározó magyar geográfusa az ő tanítványa volt, sok olyan tudóst is beleértve, akik a természeti földrajz helyett elsősorban az emberföldrajz, valamint az utóbbihoz kapcsolódó kartográfiai területeken alkottak kiemelkedőt (például TELEKI PÁL [1879–1941], KOGUTOWICZ KÁROLY [1886–1948] és FODOR FERENC [1887–1962]), akár az I. világháborút lezáró béketárgyalások keretében, akár a két világháború közötti revíziós időszakban (l. pl. GYURIS F. 2009; 2014b, JOBBITT, S.–GYŐRI R. megjelenés alatt; KRASZNAI Z. 2012; SEGYSÉVY D. 2016). Lóczy kulcsszerepet játszott Cholnoky Jenőnek a geográfia területére való „bevonásában” is. A vízügyi mérnök végzettségű Cholnoky 1893-ban Lóczy javaslatára lépett be a Magyar Földrajzi Társaságba (amelynek 1905-től már főtitkára, 1914-től pedig mintegy három évtizeden át elnöke volt), és az ő segédjeként került 1894-ben a Királyi József Műegyetemről a Budapesti Tudományegyetem oktatói gárdájába (FODOR F. 2006).

Az *Anthropogeographie* nevében: színes kollázs Ratzeltől Czirbuszig

Az 1880-as években a geomorfológiai irányzattól markánsan eltérő, ám a geográfia alakulására szintén nagy hatást gyakorló geográfia-értelmezés bontakozott ki FRIEDRICH RATZEL (1844–1904) munkássága révén. Ratzel nem tartozott a geológia felől érkező geográfusok közé: gyógyszerészeti tanulmányait 1862-ban zárta le. Később ugyan sok más szakterület kurzusait is hallgatta, köztük földtaniakat, fő területévé azonban a zoológia vált, amelyből 1868-ban szerzett doktorátust Heidelbergben (BASSIN, M. 1987). Ratzel később a Münchener Királyi Bajor Műszaki Főiskola (*Königliche Bayerische Technische Hochschule München*) földrajzprofesszora lett, ahonnan 1886-ban a lipcsei egyetemre ment, hogy átvegye az ottani földrajzi tanszék vezetését; egészen haláláig itt dolgozott (BROGIATO, H-P. 1998). Ratzel új földrajzi megközelítését először „Emberföldrajz” (*Anthropogeographie*) című kétkötetes művében fejtette ki (RATZEL, F. 1882, 1891). Vizsgálatai középpontjában a földrajzi tényezők társadalmi jelenségekre gyakorolt hatása állt – másképpen „a földrajz alkalmazása a történelemre”, amint az *Anthropogeographie* első kötetének alcímében kiemelte. Ratzel az 1890-es években biológiai és élettudományi példákra, valamint fogalomrendszerre épülő politikai földrajzát is kidolgozta (RATZEL, F. 1897). Ebben kiemelt figyelmet szentelt az államok térbeli fejlődésének, az ezt hajtó folyamatoknak (SCHULTZ, H-D. 2000).

Ratzelnek a geográfiai alkotott felfogása jól beleillett a korszellembe, az evolúciós, gyarmatosító és birodalmi nézetek által átítatott korabeli nyilvános diskurzusba, amely a német területeken is egyre jobban megerősödött, különösen az 1871-es egyesítést követően (BASSIN, M. 1987; SEEMANN, J. – MATHEWSON, K. 2011). Ebből az általános globális kontextusból is fakadóan Ratzel gondolatai figyelemre méltó nemzetközi karriert jártak be, és számos tudósra gyakoroltak komoly befolyást – elsősorban azonban nem Ratzel életében, hanem csak a halála után.

A közelgő, majd kirobbanó világháború idején különösen megnövekedett a német geográfus műveire irányuló figyelem. Ennek a hirtelen érdeklődésnek azonban az is következménye lett, hogy Ratzel gondolatait sokan kisebb-nagyobb félreértésekkel vették át, és Ratzel nyelvezetét használva, ő rá hivatkozva olyan nézeteket fogalmaztak meg, amelyek egy része nem következett egyenesen – vagy akár egyáltalán – Ratzel meglátásaiból. Ez érvényes többek között a svéd politikatudós (és politikus) RUDOLF KJELLÉNre (1864–1922), aki erőteljesen hozzájárult Ratzel nemzetközi hírnevének megerősödéséhez, 1916-os nagy művének címében pedig először használta a geopolitika kifejezést (KJELLÉN, R. 1916). Amint STOGIANNOS, A. (2019) a Ratzel-i életmű rendkívül alapos elemzésével rámutat, Kjellén nyomán terjedt el és vált meghatározóvá az a nézet, hogy Ratzel az államot – determinista módon – természetes organizmushoz hasonlította volna. Ratzel e téren valójában inkább a szociológus és közgazdász ALBERT SCHÄFFLE (1831–1903) nézeteit követte: az államot szervezett társadalmi testületnek tekintette, amelyet társadalmi folyamatok és együttműködések sokasága alakít (STOGIANNOS, A. 2019). Egyben azt vallotta, hogy az emberek kötődnek a földhöz, de nem determináltjai annak. Felfogása szerint a természet hatása nem csökken az emberi társadalom „műveltségének növekedésével” (RATZEL, F. 1887, p. 73), a jellege azonban változik: míg a „természetközeli” népek egyoldalúan elszenvedik ezt a hatást, a „műveltebbek” egyre inkább igazodni tudnak hozzá, így képesek kivédeni a legsúlyosabb negatívumait – számukra tehát „e függés nem oly terhes” (pp. 103–104), az ő cselekedeteiket nem köti meg annyira. Ratzel egyben úgy vélte, hogy „az emberekhez hasonlóan a népek is szabad akaratúak bírnak” (RATZEL, F. 1909, p. 63 nyomán STOGIANNOS, A. 2019), nem valamiféle felsőbb, mechanisztikus erő kényszerű végrehajtói.

Hasonló megállapításokat tehetünk az amerikai geográfus, ELLEN CHURCHILL SEMPLE (1863–1932) több műve kapcsán, amelyek kulcsszerepet játszottak abban, hogy Ratzel neve ismertté váljon az amerikai földrajztudományban. Semple 1891-ben és 1895-ben is tanulmányokat folytatott Lipszében, ahol Ratzel több kurzusát teljesítette. Az ott szerzett ismeretekre alapozva dolgozta ki éghajlati determinista nézeteit, amelyek szerint a klíma messzemenően meghatározza mind az egyes emberek, mind a társadalom egészének viselkedését és cselekedeteit. Ez a gondolat Ratzel életművében valójában nem szerepel (BUSHONG, A. D. 1984), az amerikai geográfiában azonban hamar nagy népszerűsége telt szert, amint azt egyebek mellett a Yale Egyetem földrajz professzora, ELLSWORTH HUNTINGTON (1876–1947) klímadeterminista szemléletű művei tükrözik (l. pl. HUNTINGTON, E. 1913, 1915, 1927).

Annak következtében, hogy a „geopolitika”, valamint a Ratzel műveiben több helyen hangsúlyosan előkerülő „életter” (*Lebensraum*) kifejezés (pl. RATZEL, F. 1897, 1901) később a nemzetiszocialista ideológiában kiemelt szerepet játszott, hosszú és mindmáig lezáratlan tudományos vita folyik arról is, hogy a náciizmus ezen koncepcionális elemei mennyiben eredeztethetők Ratzel eredeti nézeteiből (SCHULTZ, H-D. 2000; a kérdés számos fontos aspektusát taglalja KARL HAUSHOFER munkássága kapcsán NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. 2020). Amint STOGIANNOS, A. (2019) kiemeli, ennek egyik markáns következménye, hogy a német geográfusok döntő része a mai napig „ódzkodik” ennek a kényes témának a tudományos tisztázásától, sőt az egész Ratzel-i életmű beható elemzésétől is.

Ratzel nézetei nemcsak a nyugat-európai és az észak-amerikai, hanem a kelet-közép-európai geográfiára is erősen hatottak. Jól kimutatható ez például a később az I. világháborút lezáró béketárgyalásokon is résztvevő lengyel EUGENIUSZ ROMER (1871–1954) (SOLARZ, M. W. 2014), a gyakran „a modern román földrajz megalapítójának” tartott SIMION MEHEDINȚI (1868–1962) (BÁLTEANU, D. 2012; MATLEY, I. M. 1985), vagy a bolgár földrajz létrehozójának tekintett, lipcsei egyetemi tanulmányai során Ratzel kurzusait is látogató ANASZTASZ ISIRKOV (1868–1937) (GÓRNY, M. 2019) munkásságában. Igaz, ez nem jelentette Ratzel nézeteinek kritikátlan „másolását”: jellemző, hogy Romer például nem vett át olyasmint a német geográfustól, amit a lengyel nemzeti érdekekkel ellentétesnek vélt (LABBÉ, M. 2018).

Ratzel *Anthropogeographie*-jének első kötetét megjelenése után egyetlen évvel Magyarországon is ismertette CZIRBUSZ GÉZA (1853–1920) a Földrajzi Közlemények hasábjain (CZIRBUSZ G. 1883), négy évre rá pedig a teljes kötet megjelent magyar kiadásban, SIMONYI JENŐ (1860–1944) budapesti földrajz-természettudományi szakos tanár és földrajzi szakíró fordításában (RATZEL, F. 1887). Ratzel munkái ugyanakkor ambivalens fogadtatásban részesültek a magyar földrajztudományban, és hatásuk csekélyebb maradt a több más térségbeli országban tapasztalhatóánál (részletesen l. HAJDÚ Z. 1998; megjegyzendő, hogy Ratzel hatása az osztrák egyetemi geográfiában is viszonylag mérsékeltnek bizonyult, l. HILBERT B. 2019). Mindez nem független a tudományterület korabeli belső hatalmi és személyi viszonyaitól. Magyarországon 1883 után is Czirbusz tette a legtöbb utalást Ratzel munkásságára, közel sem kritikátlan, de nagyobb részt pozitív hangnemben. Miután a Budapesti Tudományegyetem földrajz tanszékének élére Lóczy Lajos távozása után 1910-ben – a Lóczy által favorizált CHOLNOKY JENŐ helyett – Czirbuszt nevezték ki, utóbbi kísérletet tett egyfajta „anthropo-geografia” létrehozására. Ezt címében is világosan tükrözte három, 1915–1919 között megjelent könyve (CZIRBUSZ G. 1915, 1917, 1919) – a legutóbbinak még a Kjellén által mindössze három esztendővel korábban bevezetett „geopolitika” fogalma is bekerült a címébe.

Az „anthropo-geográfia” elnevezés használata azonban Czirbusznál alapvetően nem Ratzel nézeteinek átvételéből fakadt, hanem „a materiális korszellem”-nek (CZIRBUSZ G. 1915, p. 8), vagyis annak a megközelítésnek az elutasításából, amely a földtani folyamatokhoz hasonlóan a társadalmi jelenségek hátterében is mechanisztikus törvényszerűségeket keresett, nem pedig önálló akarattal rendelkező emberek saját döntéseit. Czirbusz egyáltalán nem „Ratzel-központú” felfogására jellemző, hogy ő Reclus-t és Ratzelt együtt tartotta „az anthropo-geografia két első művelőjének” (CZIRBUSZ G. 1915, p. 8), sőt Ratzelre „Ritter ifjabb iskolája” részeként utalt (ibid., p. 14), miközben az „anthropo-geografia” szempontjából más személyiségeket is kiemelkedően fontosnak tartott – köztük a német JOHANN GEORG KOHLT (1808–1878), aki útíregényei mellett 1841-es, a közlekedés és az emberi település földfelszíni jellemzőit taglaló könyvével (KOHL, J. G. 1841) is hírnevet szerzett magának. Czirbusz több ízben igyekezett határozottan megkülönböztetni a saját tudományos felfogását Ratzelétől. Úgy látta például, hogy Ratzel politikai földrajzi munkáiban „a felületi formák politikai értékelésére” összpontosított (CZIRBUSZ G. 1919, p. 3), „csupán az államok és országok területi növekedésére helyezett súlyt” (p. 50), amely mellett könnyen elsikkadnak a nemzetiségi arányok adott államon belüli változásai.

Megállapítható az is, hogy Czirbusznak Ratzelnél és az ő (vélt vagy valós) követőinél sokkal többen voltak a „látómezejében”. „Anthropo-geografiai” felfogását mindazonáltal nehéz világosan beilleszteni a kor nemzetközi áramlatai közé. Különösen, hogy Czirbusz egy-egy szerzőnek sokszor egy-egy kiragadott gondolatára utalt és tett (pozitív vagy negatív) minősítést műveiben, anélkül, hogy az illető munkásságát általánosabban, nagyobb összefüggéseiben is ismertette és értékelt volna. Összességében így Czirbusz „anthropo-

geográfiája” sokkal inkább tekinthető különböző emberföldrajzi nézetek egyfajta saját megközelítésű keverékének – amint HAJDÚ ZOLTÁN (2002) rámutat, „a német és a francia emberföldrajz eredményeinek sajátosan magyar szempontú szintéziskísérlet[ének]”.

Mégis, a kor legtöbb magyar geográfusának szemében a Czirbusz által művelt geográfia vált „az anthropogeográfiává”, így egyszersmind elmosódtak az igen jelentős különbségek között, amit Czirbusz, Ratzel és más szerzők e címszó alatt értettek, publikáltak. Ez pedig inkább akadályozta, semmint elősegítette más emberföldrajzi nézetek, köztük Ratzel nézeteinek magyarországi elterjedését (vagy akár érdemi tanulmányozását), hiszen Czirbuszt kortársai zöme, egyszersmind a későbbi geográfaiörténeti „emlékezet” legalább is ellentmondásos, sőt többnyire inkább negatív személyiségnek tekintette. Ebben szerepet játszottak gyakorta igen felszínes, pongyola, sőt akár vulgáris megjegyzései, melyekkel nemzetközi összefüggésben sem fukarkodott (a brit geográfia nagy hatású professzorát, HALFORD JOHN MACKINDERT [1861–1947] például, nem túl hízelgően, „eszelős angolnak” titulálta – CZIRBUSZ G. 1915, p. 15). Amint FODOR F. (2006) és HAJDÚ Z. (1998) érzékletesen bemutatja, ehhez adódott hozzá „súlyosbító tényezőként” Czirbusz „kívülállósága”, akadémiai szférán kívülről való érkezése, „nehéz” és nem éppen konfliktuskerülő egyénisége, a földrajzi mellett történettudományi, filológiai végzettsége, valamint erős vallásos meggyőződése, amely kevéssé volt kompatibilis a Lóczy és sok tanítványa által vallott, Budapesten addigra már erős tudománypolitikai beágyazottsággal rendelkező mechanisztikus, geomorfológiai, természettudományi felfogással.

A magyar geográfiát a fentiek révén az I. világháború 1914-es kitérésekor a geomorfológiai szemlélet erős dominanciája jellemezte. Ratzel helyett pedig elsősorban más külföldi tradíciók kezdtek megjelenni, amelyek közül különösen a TELEKI PÁL 1917-es művében („A földrajzi gondolat története”) (TELEKI P. 1917) már markánsan kirajzolódó, a francia PAUL VIDAL DE LA BLACHE (1845–1918) nevéhez köthető tájfeldrajzi szemlélet bizonyult igen komoly hatóerejűnek a háború után. Akkor azonban már egy új korszak vette kezdetét, mind Magyarország, mind a magyar geográfia történetében, amelynek taglalása kívül esik jelen tanulmány időbeli keretein.

Összefoglalás

A földrajztudomány mibenlétét és feladatait illetően már a diszciplína intézményesülését követő évtizedekben is komoly nézetkülönbségek voltak kitapinthatók, mind nemzetközileg, mind hazánkban. A korai időszakban különösen nagy sokszínűség mutatkozott, legfőképpen azért, mert a földrajz professzorai ekkoriban igen eltérő szakmai háttérrel rendelkeztek. A sokféleség közepette ugyanakkor viszonylag jól kitapintható két markánsabb, egymástól eltérő felfogás. A történettudomány és az ahhoz kapcsolódó, társadalmi diszciplínák felől érkező geográfusok (köztük Ritter és Hunfalvy) a földrajzot a természeti és társadalmi jelenségeket összekapcsoló tudománynak tekintették, céljuk pedig elsősorban az volt, hogy feltárják a természeti tényezők szerepét a társadalom történetének alakulásában. Fő vonalakban hasonló szándék azonosítható később a szintén nem földtudományi alapvégzettségű Ratzel *Anthropogeographie*-jában és mindazoknál, akik a 20. század első két évtizedében jellemzően inkább történeti, filológiai képzettséggel – többnyire bizonyos fokú Ratzel-i hatás mellett – műveltek földrajzot (pl. Czirbusz). A Ritternél és Hunfalvynál néhány évtizeddel később földtudósból kinevelődött geográfusok (mint Richthofen és Lóczy) azonban a geográfiát alapvetően természeti földrajzoknak, természettudománynak és a földtudományok részének gondolták, a társadalmi kérdések behatóbb vizsgálatát pedig más diszciplínák feladatának látták.

A fenti különbségekkel együtt megállapítható, hogy mindkét markáns értelmezés 19. és kora 20. századi követői között szép számmal találhatunk igen kreatív, komoly tudományos értéket teremtő, a földrajz erősödő intézményesüléséhez és társadalmi elismertségének növekedéséhez nagy mértékben hozzájáruló tudóseyéniségeket. Kijelenthető továbbá, hogy az első magyar földrajzi tanszéken azonosítható trendek meglehetősen szorosan „lekövezték” a nemzetközi tendenciákat, a tanszék vezetői pedig a külföldi eredményeket naprakészen figyelemmel kísérő professzorok voltak, többük munkáját a nemzetközi geográfus közönség is magas szinten elismerte és megbecsülte.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás és a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

GYURIS FERENC

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
gyurisf@caesar.elte.hu

IRODALOM

- Académie des sciences. 1900: Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences. Tome Cent Trente et Unième, Juillet–Décembre 1900. – Gauthier-Villars, Párizs. 1371 p.
- American Geographical Society. 1915: Memorial Volume of the Transcontinental Excursion of 1912 of the American Geographical Society of New York. – American Geographical Society, New York. 407 p.
- BASSIN, M. 1987: Friedrich Ratzel. – In: FREEMAN, T. W. (ed.): Geographers: Biobibliographical Studies 11. Continuum, London. pp. 123–132.
- BÁLTEANU, D. 2012: Simion Mehedinți – Founder and Organiser of Modern Romanian Geography. – *Revue Roumaine de Géographie/Romanian Journal of Geography* 56. 1. pp. 3–10.
- BECKINSALE, R. P. 1976: The International Influence of William Morris Davis. – *Geographical Review* 66. 4. pp. 448–466.
- BROGIATO, H. P. 1998: “Wissen ist Macht – Geographisches Wissen ist Weltmacht.” Die Schulgeographischen Zeitschriften im deutschsprachigen Raum (1880–1945) unter besonderer Berücksichtigung des Geographischen Anzeigers. Teil I: Textband. – Geographische Gesellschaft Trier, Trier. 645 p.
- BUSHONG, A. D. 1984: Ellen Churchill Semple. – In: FREEMAN, T. W. (ed.): Geographers: Biobibliographical Studies 8. Continuum, London. pp. 87–94.
- BÜTTNER, M. 2007: Ritter, Carl (Georg). – In: VIERHAUS, R. (Hrsg.): Deutsche Biographische Enzyklopädie, Band Acht. De Gruyter Saur, München. pp. 442–443.
- CHOLNOKY J. 1912: Utazás az Amerikai Egyesült Államokban. – *Földrajzi Közlemények* 40. 9–10. pp. 235–274.
- CZIRBUSZ G. 1883: Anthro-Geographie. – *Földrajzi Közlemények* 11. pp. 379–384.
- CZIRBUSZ G. 1915: Anthro-geografia I. A Föld felületi formáinak hatása. – Franklin-Társulat, Budapest. 127 p.
- CZIRBUSZ G. 1917: Az ember geografiája. Az anthro-geografia II. része. – Franklin-Társulat, Budapest. 104 p.
- CZIRBUSZ G. 1919: Geopolitika. Az anthro-geografia III. része. – Franklin-Társulat, Budapest. 62 p.
- DAVIS, W. M. 1899: The Geographical Cycle. – *The Geographical Journal* 14. 5. pp. 481–504.
- ENGELMANN, G. 1983: Die Hochschulgeographie in Preussen 1810–1914. (Erdkundliches Wissen 64.) – Franz Steiner, Wiesbaden. 184 p.
- FERRETTI, F. 2013: „They have the right to throw us out”: Élisée Reclus' *New Universal Geography*. – *Antipode* 45. 5. pp. 1337–1355.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRANKS, S. 2008: Albert Heim. – *Historisches Lexikon der Schweiz*.
<https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/028851/2008-05-29/> (Utolsó letöltés: 2020.07.21.)
- FRANKS, S. 2015: Arnold Escher von der Linth. – *Historisches Lexikon der Schweiz*.
<https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/028816/2015-12-22/> (Utolsó letöltés: 2020.07.21.)
- FRIEDERICHSEN, M. 1914: P. P. Semenov Tianschanskij. – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 60. p. 211.

- Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1894: Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. Band XXII. Januar bis December 1894. – W. H. Kühl, Berlin. 609 p.
- GIBLIN, B. 1979: Elisée Reclus. – In: FREEMAN, T. W.–PINCHEMEL, P. (eds.): *Geographers: Biobibliographical Studies* 3. Continuum, London. pp. 125–132.
- GÓRNY, M. 2019: *Science Embattled: Eastern European Intellectuals and the Great War.* – Ferdinand Schöningh, Paderborn. 386 p.
- GYURIS F. 2009: A Teleki-iskola módszertani újításai a két világháború közötti magyar társadalomföldrajzban. – In: SEPSI E.–TÓTH K. (szerk.): *Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban.* Ráció Kiadó, Budapest. pp. 138–164.
- GYURIS F. 2014a: Egy tudományos alkotás története – a tudománytörténet megalkotása. Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. – In: GYÓRI R. (szerk.): *Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. pp. 163–194.
- GYURIS F. 2014b: *Human Geography, Cartography, and Statistics: A Toolkit for Geopolitical Goals in Hungary until World War II.* – Hungarian Cultural Studies 7. pp. 214–241.
- HAJDÚ Z. 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. – *Tér és Társadalom* 12. 3. pp. 93–104.
- HAJDÚ Z. 2002: A magyar társadalomföldrajz “temetetlen” megalapítója. – In: ABONYINÉ PALOTÁS J.–BECSEI J.–KOVÁCS J. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága.* Ipszilon Kiadó, Szeged. pp. 109–120.
- HEFFERNAN, M. 2009: *Histories of Geography.* – In: CLIFFORD, N.–HOLLOWAY, S.–RICE, S. P.–VALENTINE, G. (eds.): *Key Concepts in Geography (2nd edition).* SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore. pp. 3–20.
- HEVESI A. 2001: Hunfalvy János élete. – *A Miskolci Egyetem közleményei.* A sorozat 61. pp. 59–67.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák-Magyar Monarchiában. – *Földrajzi Közlemények* 143. 3. pp. 223–235.
- HUMBOLDT, A. VON. 1845–1862: *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung.* (5 kötet.) – Cotta, Stuttgart–Tübingen. 493+544+644+649+1297 p.
- HUNFALVY J. 1859: Strabón és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter Károly nézeteik (sic!) a földiratról, vagyis a földirat tárgya és feladata. – *Akadémiai Értesítő* 19. 9. pp. 812–836.
- HUNFALVY J. 1863–1865: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása I–III.* – Emich Gusztáv, Pest. 539+689+744 p.
- HUNFALVY J. 1873: A földrajzi tudomány jelen állása. – *Földrajzi Közlemények* 1. 1. pp. 26–49.
- HUNFALVY J. 1875: Jelentés a földrajzi tudományok párizsi kongresszusának tárgyalásairól. – *Földrajzi Közlemények* 3. 5. pp. 252–266.
- HUNFALVY J. 1881: Előleges jelentés a Velencében volt harmadik nemzetközi földrajzi kongresszusról. – *Földrajzi Közlemények* 9. 7. pp. 265–267.
- HUNTINGTON, E. 1913: *Changes of Climate and History.* – *The American Historical Review* 18. 2. pp. 213–232.
- HUNTINGTON, E. 1915: *Civilization and Climate.* – Yale University Press, New Haven. 333 p.
- HUNTINGTON, E. 1927: *The Human Habitat.* – D. Van Nostrand, New York. 293 p.
- JOBBITT, S.–GYÓRI R. megjelenés alatt: *Refugee Geographers: Gyula Prinz, Jenő Cholnoky, Ferenc Fodor and the Reimagining of Hungary after Trianon, 1920–1945.* – In: JOBBITT, S.–GYÓRI R. (eds.): *Geography and the Nation after Trianon.* Routledge, London.
- KASSUNG, C.–THOMAS C. (Hrsg.) 2019: *Die Kosmos-Vorlesung an der Berliner Sing-Akademie.* – Insel, Berlin. 325 p.
- KELETI K. 1890: Hunfalvy János emlékezete. – *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* 6. 3. 40 p.
- KJELLÉN, R. 1916: *Staten som lifsform.* (Politiska Handböcker 3.) – Gebers, Stockholm. 188 p.
- KOHL, J. G. 1841: *Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche.* – Arnold, Drezda–Lipce. 602 p.
- KRASZNAI Z. 2012: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon.* – Publikon, Pécs. 264 p.
- LABBÉ, M. 2018: *Eugen Romer’s 1916 Atlas of Poland: Creating a New Nation State.* – *Imago Mundi* 70. 1. pp. 94–113.
- LENZ, K. 2004: *Eigenständig oder zentral gelenkt? Versuche zur Gründung einer nationalen Geographischen Gesellschaft in Deutschland.* – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 148. 6. pp. 64–71.
- LETSCH, D. 2014: *The Glarus Double Fold: a serious scientific advance in mid nineteenth century Alpine Geology.* – *Swiss Journal of Geosciences* 107. pp. 65–80.
- LIVINGSTONE, D. N. 1993: *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise.* – Blackwell, Oxford. 434 p.
- LIVINGSTONE, D. N. 2003: *Putting Science in Its Place: Geographies of Scientific Knowledge.* – The University of Chicago Press, Chicago–London. 234 p.

- LÓCZY L. 1886: A kínai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása. – K. M. Természettudományi Társulat, Budapest. 884 p.
- LÓCZY L. (Hrsg.) 1897–1920: Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees. (3 kötet.) – Eduard Hölzel, Bécs. 3441 p.
- LÓCZY L. 1902: A mennyei birodalomnak története. – A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára 2. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Budapest. 288 p.
- LÓCZY L. 1920: A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei című monográfia-gyűjtemény adatai alapján. – Hornyánszky Viktor, Budapest. 194 p.
- MATLEY, I. M. 1985: Simion Mehedinți and Modern Romanian Geography. – *The Professional Geographer* 37. 4. pp. 452–458.
- MÁRKI S. 1889: Hunfalvy János (1820–1888). – *Földrajzi Közlemények* 17. 2. pp. 65–82.
- MESCSEKJAKOV, V. A. 2002: Pamjatnũje meszta: Gremjacska. Dobro pozsalovaty v muzej Szemjonovũh-Tyanszszkih. – *Geografija* 16/2002. <https://geo.1sept.ru/article.php?ID=200201607> (utolsó letöltés: 2020.08.03.)
- MEUSBURGER, P. 2009: Milieus of Creativity: The Role of Places, Environments, and Spatial Contexts. – In: MEUSBURGER, P. – FUNKE, J. – WUNDER, E. (eds.): *Milieus of Creativity: An Interdisciplinary Approach to Spatiality of Creativity*. Springer, Dordrecht. pp. 97–153.
- MEUSBURGER, P. 2014: Az egyetemvárosok tudásmiliõje. – In: DÜLL A. – IZSÁK É. (szerk.): *Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, Budapest. pp. 30–52.
- MEUSBURGER, P. 2015: Relations Between Knowledge and Power: An Overview of Research Questions and Concepts. – In: MEUSBURGER, P. – GREGORY, D. – SUARSANA, L. (eds.): *Geographies of Knowledge and Power*. Springer, Dordrecht. pp. 19–74.
- MEUSBURGER, P. – SCHUCH, T. (Hrsg.) 2011: *Wissenschaftsatlas der Universität Heidelberg*. – *Bibliotheca Palatina, Knittlingen*. 388 p.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. 2020: Legitim geopolitika vagy nagyhatalmi ideológia? – 150 éve született Karl Haushofer. – *Földrajzi Közlemények* 144. 2. pp. 221–234.
- OESTREICH, K. 1912: Theobald Fischer. Eine Würdigung seines Wirkens als Forscher und Lehrer. – *Geographische Zeitschrift* 18. pp. 242–254.
- PESCHEL, O. 1870: Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde als Versuch einer Morphologie der Erdoberfläche. – Duncker & Humblot, Leipzig. 171 p.
- RATZEL, F. 1882: *Anthropogeographie* 1. Oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. – Engelhorn, Stuttgart. 506 p.
- RATZEL, F. 1887: *A Föld és az ember: anthropo-geographia* vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. 1891: *Anthropogeographie* 2. Die geographische Verbreitung des Menschen. – Engelhorn, Stuttgart. 781 p.
- RATZEL, F. 1897: *Politische Geographie*. – Oldenbourg, München. 715 p.
- RATZEL, F. 1901: *Der Lebensraum: eine biogeographische Studie*. – Laupp, Tübingen. 87 p.
- RATZEL, F. 1909: *Anthropogeographie*. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Geographie auf die Geschichte. (Harmadik kiadás.) – Engelhorn, Stuttgart.
- RECLUS, E. 1868–1869: *La Terre: Description des phénomènes de la vie du globe*. (2 kötet.) – Louis Hachette, Párizs. 827+771 p.
- RECLUS, E. 1876–1894: *Nouvelle Géographie universelle: La Terre et les Hommes*. (19+1 kötet.) – Librairie Hachette, Párizs. 17 016 p.
- RITTER, C. 1852: Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie, und Abhandlungen zur Begründung einer mehr wissenschaftlichen Behandlung der Erkunds. – Dietrich Reimer, Berlin. 246 p.
- RITTER, C. 1862: *Allgemeine Erdkunde: Vorlesungen an der Universität zu Berlin*. – Dietrich Reimer, Berlin. 240 p.
- SCHLÜTER, O. 1908: *Ferdinand v. Richthofen's Vorlesungen über Allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie*. – Dietrich Reimer, Berlin. 351 p.
- SCHULTZ, H-D. 2000: Die deutsche Geographie im 19. Jahrhundert und die Lehre Friedrich Ratzels. – In: DIEKMANN, I. – KRÜGER, P. – SCHOEPS, J. H. (Hrsg.): *Geopolitik: Grenzgänge im Zeitgeist*. Band 1.1, 1890–1945. (Neue Beiträge zur Geistesgeschichte 1.) Verlag für Berlin-Brandenburg, Potsdam. pp. 39–84.
- SCHULTZ, H-D. 2011: "Geben Sie uns eine scharfe Definition der Geographie!" Ferdinand v. Richthofens Anstrengungen zur Lösung eines brennenden Problems. – In: NITZ, B. – SCHULTZ, H-D. – SCHULZ, M. (Hrsg.): *1810–2010: 200 Jahre Geographie in Berlin*. (Berliner Geographische Arbeiten 115.) Geographisches Institut der Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin. pp. 59–97.
- SEEMANN, J. – MATHEWSON, K. 2011: Herr Ratzel Goes to Mexico: Colonialism, Race, and Travel Sketches from 1874–1875. – *Southwestern Geographer* 15. pp. 127–142.
- SEGYEVY D. 2016: Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918). – KSH Könyvtár, Budapest. 236 p.

- SOCIÉTÉ DE GÉOGRAPHIE. 1880: Congrès international des sciences géographiques tenu a Paris du 1^{or} au 11 Aout 1875. Tome Second. – Émile Martinet, Párizs. 439 p.
- SOLARZ, M. W. 2014: The Rise, Fall and Rebirth of Polish Political Geography. – *Geopolitics* 19. 3. pp. 719–739.
- STOGIANNOS, A. 2019: The Genesis of Geopolitics and Friedrich Ratzel: Dismissing the Myth of the Ratzelian Geodeterminism. – Springer, Cham. 252 p.
- SZABÓ J. 1980: Hunfalvy János. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 195 p.
- SZÉCHENYI B. 1893–1899: Die wissenschaftlichen Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien 1877–1880. (3 kötet.) – Eduard Hölzel, Bécs. 851+780+523 p.
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. – A szerző kiadása, Budapest. 193 p.
- VENDL A. 1928: Id. Lóczy Lajos t. tag emlékezete. – A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 20. 9. 43 p.
- WARDENGA, U. 2004: The influence of William Morris Davis on geographical research in Germany. – *GeoJournal* 59. 1. pp. 23–26.
- WARDENGA, U. 2019: Geographische Gesellschaften als Pioniere nationaler und kolonialer Raumordnungen. – *Geographische Rundschau* 71. 5. pp. 10–14.
- ZÖGNER, L. 1983: China cartographica: chinesische Kartenschätze und europäische Forschungsdokumente. Ausstellung anlässlich des 150. Geburtstages des Chinaforschers Ferdinand von Richthofen. – Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz 19., Berlin. 151 p.

Levéltári források

- ETH-Bibliothek Zürich, EZ-REK1/1/2976: Loczy, Ludwig, geb. 04.11.1849. Matrikel zum Studium am Eidgenössischen Polytechnikum. – Hochschularchiv der ETH Zürich, Zürich.
- ETH-Bibliothek Zürich, Hs 322:3370: Lajos von Loczy (1849–1920) an Louis Rollier (1859–1931). – Hochschularchiv der ETH Zürich, Zürich.
- Universitätsarchiv Tübingen, Signatur 40/102,77: Akte von Johann Hunfalvy. – Die Tübinger Studierenden 1818–1918: Ältere Studentenakten des Akademischen Rektorates. Tübingen.